

УДК 811.161.3'373.6:316.7(=161.3)

**Д. Б. БАЛАШ**

*г. Гомель, УА «Гомельскі дзяржаўны  
ўніверсітэт імя Францыска Скарыны»*

## **ГІСТОРЫЯ СЕМАНТЫКІ ЛЕКСЕМЫ СПАДЧЫНА**

*У артыкуле прапануецца семантычная рэканструкцыя лексемы спадчына, абгрунтаванне яе канцэптуальнага нападунення. На матэрыяле розных лексікаграфічных крыніц і дадзеных Нацыянальнага N-корпусу прасочана эвалюцыя значэнняў і каштоўнасця арыентаванасць абранай для аналізу лексемы; ўстаноўлена своеасабліваць значэнняў у сучасным ужыванні слова і яго экспрэсіўная ацэнка як духоўная рэфлексія носьбітаў мовы.*

Параўнальныя даследаванні “мінулага” і “сучаснага” ў мове дапамагаюць зразумець унутраную логіку слоў і ўбачыць шляхі іх канцэптуалізацыі. Для кагнітыўнай лінгвістыкі дыяхранічны аспект не менш важны, чым сінхронны. Пастаяннае змяненне мовы з’яўляецца адной з істотных асаблівасцей яго функцыянавання, таму падрабязнае апісанне слова павінна ўлічваць увесь патэнцыял асэнсавання і інтэрпрэтацыі лексічнай адзінкі. Паколькі для разумення сучаснай полісеміі слова важна веданне эвалюцыі яго семантыкі, то разважанне будзе строіцца на этымалогіі і семантычнай дэрывацыі.

“Этымалагічны слоўнік беларускай мовы” паведамляе, што *спадчына* – гэта ‘маёмасць, гаспадарка, якая пасля смерці ўладальніка пераходзіць у чыю-небудзь уласнасць’. Лексема *спадчына* ўтворана ад назоўніка *спадкі* з дапамогай суфікса *-ін* [1, с. 258–259].

У сваю чаргу, *спадкі* – гэта ‘маёмасць, якая пасля смерці ўладальніка пераходзіць у карыстанне каго-небудзь’, ‘рэчы, якія застаюцца пасля ад’езду гаспадароў з дому’. Форма множнага ліку з’яўляецца ўжо ў беларускай мове і ўжываецца ў значэнні ‘спадчына’. Старабеларускае слова *спадокъ* і старапольскае *spadek* маюць значэнне ‘спадчына’. Польскае *spadek* утворана ад дзеяслова *spaść* ‘дастацца некаму ў спадчыну пасля памерлага’, якое ўзыходзіць да дзеяслова *padać* (падаць). Форма адзіночнага ліку – *спадок* – ужывалася таксама і ў значэнні ‘рыззё’. Гэта дэрыват ад асновы цяперашняга часу дзеяслова *спасці*, *спаду* з суфіксам *-ок*. Тое, што *спадок* ‘скідваецца’ [1, с. 258]. Магчыма, суфікс *-ін*, далучыўшыся да назоўніка *спадкі*, надаў новаму назоўніку значэнне адзінкавасці з пазітыўнай канатацыяй, тым самым аддзяліў яго ад негатыўнага ‘рыззё’.

Той, хто атрымлівае спадчыну, называецца *спадкаемец* (ад *спадкі* і *мець*) – калька польскага *spadkobierca* [1, с. 258].

Далей разгледзім, што зафіксавана наконт лексемы *спадчына* ў “Гістарычным слоўніку беларускай мовы”, дзе сабрана лексіка беларускай літаратурнай мовы XIV – XVIII стст. Па-першае, звернем увагу на назоўнік *спадок* і яго дэрываты. Назоўнік *спадокъ* ужываўся ў агульным значэнні ‘насл’дзіе’: *дзѣдїцтво, wdѣдїчене, спадокъ*; і ў значэнні ‘спадчына’: *держїть подѣ собою wtчїзны часть мужа моего і спадокъ браты его* (1515г.); *который домъ, яко спадокъ по небощыхахъ паняхъ Каштойтяхъ до шафунку короля его милости взятый* (1594г.) [2, с. 123].

У значэнні ‘пераход у спадчыну’ ўжываўся і назоўнік *спадлость*: *которое жь потверженье его милость ачколвекъ же*

*по спадлості* того замку Пінскаго на насъ тымъ Пархвеновічомъ рачыль даці (1524г.). Калі гаварылі аб спадчынным праве, выкарыстоўвалі прыслоўе *спадкомъ*: *которая земля спадкомъ на него і на Жаворонка прішла по дятку его Бернате* (1538г.); *которая часть іменья Свіслоцкаго спадкомъ прірожонымъ спало было по небожчіку отцу жоны мее Ганны* (1555г.). Ужываўся ў старабеларускай мове і прыметнік *спадковый*: *продаль і на вечность есмі спустіль всю тую часть ... все тое отчизны моее со всякімі прыдадкамі спадковыми огуломъ* (1583г.); *ізь імѣнья спадковаго повѣтъ учыніль* (1617г.) [2, с. 121–122].

Паколькі нам вядома, што назоўнік *спадок* узыходзіць да дзеяслова *спасці*, разгледзім і яго. У “Гістарычным слоўніку беларускай мовы” дадзены тры словы, якія пісаліся аднолькава, але ўтварыліся ад розных слоў:

– *спасті I* мае некалькі значэнняў, звязаных з дзеясловам *падаць*, у тым ліку, цікавае ў межах нашага даследавання ‘прыпасці, дастацца каму-небудзь у спадчыну’: *всі імѣнья его маюць на насъ спасті* (1388г.); *на насъ господаря спало по пані Зофы Міколаевої Радівілової, князне Жеславскоі, яко безпотомной іменіце названое Пліса в Полоцкім повете* (1507г.);

– *спасті II, сопасті* (у сучаснай рускай мове ёсць амаграф *спасті*) ужываліся ў значэнні ‘выратаваць’;

– *спасті III* – тое, што і *спаствіті* – ‘пасвіць (кароў)’ [2, с. 130–132].

У “Матэрыялах для слоўніка старажытнарускай мовы па пісьмовых помніках” І. І. Срэзнеўскага мы таксама бачым, што дзеяслоў *съспасті* (*съпаду*) мае некалькі значэнняў, звязаных з дзеясловам *падаць*, у тым ліку ‘быць пераданымъ, перейці’: *тежъ, естлі бы хрестьянінь копіща ихъ казіль, або квалтомъ находіль: хочемо, іжъ бы, подлугъ обычая нашео землі, правъ нашихъ былъ каранъ, а всі імѣнья его маюць на насъ спасті* (Жал. гр. 1388г.) [3, с. 397].

У зваротнай форме дзеяслоў *спастіся* ў “Гістарычным слоўніку” падаецца ў значэннях ‘перайсці ў спадчыну’: *пакълі бы не мель сына, іно за ся тое іменье выше пісаное маеть спасті на насъ, къ замьку нашому* (1499г.) і ‘выратавацца’ [2, с. 132]. У “Матэрыялах...”

І. І. Срэзнеўскага пра спадчыну гаворка ўжо не вядзецца: *съспастіся* = *сопастіся* – 1) ‘упаць’; 2) ‘паць, погібнуць’ [3, с. 397]; *съспастіся* – ‘быць ізбавленымъ отъ бѣды, спасенымъ отъ гібелі, спастісь’ [3, с. 398].

Ёсць у “Матэрыялах...” назоўнік *спад*, які ў старажытнарускай мове меў значэнне ‘супадзенне, выпадак’ [3, с. 396]. Гэта гаворыць аб тым, што спадчына заўсёды нечакана. Спадае заўсёды зверху ўніз. Вышэй за ўсіх – Бог. Калі нешта выпадкова супадае, гавораць “Бог даў”. Хрысціяне называюць Бога пастырам, а вернікаў – авечкамі, статкам. Такім чынам, Бог як Добры Пастыр пасвіць свой “статак” і “выпадкова” пасылае спадчыну, якая можа выратаваць у цяжкім жыццёвым становішчы, дапаможа не загінуць. З другога боку, у Бібліі словам *спадчына* перакладзены не толькі словы *вінаграднік*, *зямля* (матэрыяльныя каштоўнасці), але ж і *Царства Нябёснае*, *слава і мілата Божая: Благаславёны Бог і Айцец Госпада нашага Ісуса Хрыста, Які на вялікай Сваёй міласці адрадзіў нас праз уваскрасенне з мёртвых Ісуса Хрыста да надзеі жывой, да спадчыны нятленнай, чыстай, неўвядальнай, захаванай на нябёсах для вас, якія сілаю Божою праз веру зберагаецеся для спасення, гатовага адкрыцця ў час апошні* (1Пет 1:3–5) [4].

У старабеларускай мове прысутнічала даволі шмат дэрыватаў лексем *спасці* са значэннем перахода ў спадчыну:

– дзеепрыметнік *спалый*: *тая сума, сполна намъ обеюмъ участнікомъ правомъ прірожонымъ спалая і належачая, за ровно ей ... сестре моей ... яко і мне, належаті будетъ* (1596);

– дзеепрыметнік *спадлый*: *што за ся тычетъ тыхъ іменей, на его кролевъскую мілостъ спадлыхъ* (1544г.); *добра і маетності его ... правом кадуковымъ спадлые ... вернуті і поступіті не хочет* (1615г.);

– дзеяслоў *спадывати*: *іменья лежачіе спадывають на стріевъ або на блізкіх* (1538г.); *тые тежъ, а не інъшіі імгнья зася спадывають і пріходять къ столу его мілості господарьскому* (1554г.); *вшелякій спадокъ ні на кого не спадыва, одно на потомство за правом прірожонымъ* (1563г.);

– дзеепрыметнік *спадываючій*: *хто бы брата або сестру забіл в надею іменья на него пріходячого, таковій отходіт оного іменья правомъ прірожоным на себе спадываючого* (1529г.);

– назоўнік *спадаванье*: *оні тежъ ... самі себе і того всего спадаваня зъ властності к прісуду моего і потомковъ моіхъ выймоваті не мають* (1585г.);

– дзеяслоў *спадати*, *сподати*: *есть обычай въ Русі, іжъ церковъ і доходы церковные на потомкі спадаеть* (1520г.); *по отцу отчистое іменье на деті пріходіт і блізскость сподаеть на тых же дедічовъ* (1579г.) [2, с. 120–126].

Сучаснае тлумачэнне слова *спадцаць* ужо не мае значэння ‘пераход у спадчыну’, засталіся толькі ‘звісаць’ (пра валасы, тканіну і пад.) і ‘зніжацца, размяшчацца па нахільнай плоскасці’ [5]. Выйшлі з ужывання і некаторыя словы. Лексема *спадчына* за сваю гісторыю значна пашырыла першапачатковы сэнс. Гэта зафіксавана ў “Тлумачальным слоўніку беларускай мовы”:

*спадчына* – 1) гэта ‘маёмасць, гаспадарка, якая пасля смерці ўладальніка пераходзіць у чыю-небудзь уласнасць’: *Ён [дзед] памёр пад шум асенніх траў, Толькі стрэльбу ў спадчыну пакінуў* (Танк);

– ужываецца і ў пераносным значэнні: размоўнае слова пра тое, што пераемна пераходзіць ад папярэдняга да наступнага: *У Ніны быў самавар – не свой, нечая спадчына па кватэры* (Лобан);

– пра ўласцівасці, схільнасці, пачуцці і пад.: *У маіх руках не кол, а кулямёт, А ў спадчыну ад прадзеда – адвага* (Панчанка);

– тое, што пакінута папярэднікам у якой-небудзь галіне дзейнасці, майстэрстве, справе: *[М. Багдановіч] памёр стальым майстрам. Яго спадчына адразу ж стала нашай класікай* (Гілевіч);

2) ‘з’явы культурнага жыцця, быту, якія ўспрыняты ад папярэдніх дзеячаў, ад мінулых часоў’: *Міцкевіч пакінуў багатую спадчыну*;

3) спецыяльны тэрмін: пераход маёмасці памёршага да яго наследнікаў [5].

На культурную каштоўнасць спадчыны звяртае ўвагу энцыклапедычны даведнік “Культуралогія”: *спадчына культурная* – гэта частка матэрыяльнай і духоўнай культуры, створаная мінулымі пакаленнямі. У яе ўваходзяць культурныя каштоўнасці, якія вытрымалі выпрабаванне часам і перадаюцца з пакалення ў пакаленне як нешта важнае і каштоўнае [6].

Далейшае пашырэнне значэнняў зафіксавана ў “Слоўніку паронімаў беларускай мовы”, у якім увага чытачоў звяртаецца на тое, што лексема *спадчыннасць* стала ўжывацца і ў значэнні ‘спадчына’. *Спадчыннасць*: 1) сукупнасць прыродных асаблівасцей арганізма, атрыманых ад бацькоў ці папярэднікаў: *Гэтыя працы паказалі, што пад уплывам угнаенняў можна зменьваць і спадчыннасць расліны, зменьваць прыроду расліны*; 2) тое, што і спадчына: *Уласнік гэтага пляца, паспеўшы зацвердзіцца ў правах спадчыннасці, падаў на ўласніка завода ў суд* (К. Чорны) [6].

Па дадзеных Нацыянальнага N-корпусу (далей – N-корпус), можна ўбачыць, што і лексема *спадчына* ўжываецца ў значэнні ‘спадчыннасць’: *Маладыя бабры, якія выраслі ў няволі і потым былі*

выпушчаны ў раку, адразу пачынаюць будаваць сабе дом <...> Ніхто іх не вучыў будаўнічаму майстэрству. Яно перайшло да бабра ў спадчыну ад незлічоных накаленняў продкаў – нястомных рачных будаўнікоў [4].

“Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў” фіксуе, што *спадчына* – гэта не толькі *спадак* ці *спадкі*, *спадчына* можа быць *бацькоўская*, тады яна завецца *бацькаўшчына* [6].

Аб *спадчыне-бацькаўшчыне* падрабязна паведамляе энцыклапедычны даведнік “Чалавек і грамадства”: *бацькаўшчына* (айчына, радзіма) – гэта гісторыка-культуралагічнае і філасофскае паняцце, якое абазначае пэўную этнакультурную супольнасць; палітычнае, сацыяльнае і культурнае асяроддзе, у якім жыве і працуе народ; краіна, у якой чалавек нарадзіўся і грамадзянінам якой з’яўляецца; тэрыторыя, якая гістарычна належыць пэўнаму народу [6].

Паняцце “*спадчына-бацькаўшчына*” прайшло шматвяковую эвалюцыю. Якаснае паглыбленне і ўзбагачэнне гэтага паняцця прыпадае на канец XVIII – пачатак XX ст. У новай беларускай літаратуры выказаны патрыятычныя імкненні, абуджэнне нацыянальнай свядомасці народа. Як сацыяльная з’ява паняцце “*бацькаўшчына*”, як і сучаснае паняцце “*спадчына*”, ахоплівае ўсе бакі грамадскага жыцця: мову, культуру, духоўныя каштоўнасці, грамадскі лад, традыцыі і звычаі. У эсэ “Спадчына” Сяржук Сокалаў-Воюш піша: “*Спадчына – усё тое, што мы маем ці мелі. Існае і знішчанае, адноўленае і створанае, прыватнае і супольнае. У кожнага народа свая спадчына і сваё слова: па-ўкраінску спадиціна, па-польску spadek, па-літоўску paveldas, па-латыску tantomjums, па-расейску наследство*” [4]. У XXI стагоддзі пра паняцце “*спадчына*” можна гаварыць як пра імя канцэпту, які нагадвае, што беларускі народ (як і любы іншы) мае свае імя, годнасць, культуру, у якой жыве будучыня.

Па дадзеных N-корпусу, беларускія пісьменнікі разважалі аб тым, якая *спадчына* збіраецца іх сучаснікамі. Як правіла, яна была апісана ці нейтральна, ці з добрага боку: *Пакінем спадчыну мы для патомкаў / Інакшую ад той, / Што ўзялі мы ад продкаў на абломках / Гісторыі сваёй* (Я. Купала. Безназоўнае). Калі гаворка шла пра тое, што атрымана з мінулага, слова *спадчына* магло мець і негатыўную канатацыю: рабства, беднасць, сіротства; яна паказвалася сумнай, беднай, бруднай: *Афіцыйнай спадчынай беларусаў былі абвешчаныя толькі рэакцыйны прыгнёт з боку польска-літоўскіх феадалаў і прагрэсыўны прыгнёт з боку расейскага царызму, а таксама курная*

хата, лаці, каўтун у валасах і сацыялістычны росквіт (Слоўнік Свабоды); У Махаедах чалавек / Не ведаў радасці ніколі, / Як нараджаўся, дык навек / Прымаў у спадчыну нядолю (П. Броўка. Махаеды) [4].

Даволі часта пісьменнікі гавораць пра культуру, атрыманую ў спадчыну. Ніл Гілевіч, можна сказаць, п'е гімн мове, якую збераглі нашы продкі: *Мова – самы дарагі, самы каштоўны скарб у любога народа. <...> Хіба чалавек жыве толькі хлебам надзённым? А хлеб для душы? <...> Слова, слова, слова — вось самы спажывуны хлеб для нашай душы! <...> Гэта хлеб, які сеялі і расцілі яшчэ нашы прадзеда і прапрадзеда, і прадзеда нашых прапрадзедаў! <...> І нам завяшчалі працягваць гэту вялікую сяўбу і гэты вялікі клопат. На жаль, многія ў нашы дні пачынаюць траціць пашану да духоўнай спадчыны сваіх продкаў* (Н. Гілевіч. Начлег на буслянцы) [4].

Звернем увагу на пазітыўную, узвышаную арыентаванасць лексем *спадчына*. Зыходны дзеяслоў *падать* сведчыць аб сыходным руху. Форма закончанага трывання (*пасть*) і назоўнік (*падзенне*) гавораць і аб фізічным, і аб духоўным становішчы чалавека. Аднак лексема *спадкі*, далучыўшы суфікс *-ін*, адразу змяняе вектар канатацыі. Усе словы, якія ўжываюцца ў значэнні 'спадчына', адзначаны пазітыўна. Семантычнае поле назоўніка *спадчына* з часам уключае як больш шырокі пералік зямных даброт, падтрымліваючых, супрацьлеглых падзенню, так і значэнні, адрываючыя ад зямлі, ад матэрыяльнага – значэнні, звязаныя з тэкстам Бібліі, падымаючыя ў Царства Нябёснае: *Тады скажа Цар тым, якія на правы бок ад Яго: "Прыйдзіце, благаслаўленыя Айца Майго, прыміце ў спадчыну Царства, угатаванае вам ад стварэння свету* (Мф 25:34) [4].

Па сутнасці, паняцце "спадчына" прызывае да перфекцыянізму, нагадвае, што ўдасканаленне з'яўляецца той мэтай, да якой павінен імкнуцца чалавек. Ад таго, што збіраюць у спадчыну, залежыць тое, што потым атрымаюць. Часова-трывальная форма дзеяслова перфект таксама выказвае вынік сітуацыі, якая адбылася ў мінулым. У лінгвістыцы асноўны семантычны кампанент перфекта – значнасць завершанасці дзеяння ў момант гаворкі, а ў выпадку спадчыны – значнасць ранейшых учынкаў у момант атрымання спадчыны.

Аб спадчыне можна казць і словамі Імануіла Канта, тому што яна захоўвае "...паняцце прычыны, якое выказвае неабходнасць следства пры дадзенай умове..." [7]. Такая прычына важна як умова будучых падзей, дадзеная ў цяперашнім часе, паколькі цяперашняе перакрывае значнасць мінулага, рыхтуючы будучыню. Так і спадчына

крапатліва збіраецца тут і цяпер, на працягу ўсяго жыцця, незалежна ад таго, што было да гэтага часу. Сучасная полісемія старажытнага слова вызначаецца шматграннасцю паняцця, якое “ўбірала” непадзельнае адзінства сэнсаў розных уяўленняў пра спадчыну.

Зыходзячы з вышэй сказанага, падвядзем вынік. Першапачаткова лексема *спадчына* мела канкрэтнае значэнне – ‘матэрыяльныя каштоўнасці, якія атрымліваюць нашчадкі пасля смерці ўладальніка’. У працэсе семантычнай эвалюцыі слова набывае патэнцыял двойнога асэнсавання і тлумачыцца, зыходзячы з кантэксту. Пазітыўная каштоўнасць арыентаванасць паняцця “спадчына” з’яўляецца духоўнай рэфлексіяй носьбітаў беларускай мовы.

У перспектыве сучаснай поліфункцыянальнай секулярызаванай мовы спрадвечна канкрэтнае слова матэрыяльнай сферы напаяецца абстрактным зместам духоўнай сферы побыту чалавека. Духоўная рэфлексія не змяняе значэнне кардынальна, не ўтварае новае слова, толькі дапаянае полісемію старога слова новымі адценнямі, уступаючымі ў семантычныя адносіны са ўсімі яго значэннямі. Застаецца канстатаваць, што лексема *спадчына* прайшла шлях ад слова справавой лексікі, праз абзначэнне паняцця культуры, да канцэпта на сінхронным зрэзе. Слова пашырыла свой спрадвечны сэнс, але захоўвае істотныя рысы свайго мінулага, характарызуючыя асаблівасці мыслення і светаўспрымання носьбітаў беларускай мовы.

### Спіс выкарыстанай літаратуры

1 Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / уклад. Р. М. Малько, Г. А. Цыхун; гал. рэд. Г. А. Цыхун. – Мінск : Беларус. навука, 2008. – Т. 12. – 366 с.

2 Гістарычны слоўнік беларускай мовы. / склад. А. М. Булыка [і інш.]; пад рэд. А. М. Булыкі. – Мінск : Беларус. навука, 2012. – Вып. 32. – 501 с.

3 Срезневский, И. И. Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам : в 3 т. Т. 3. / И. И. Срезневский. – Санкт-Петербург : Типография Императорской Академии наук, 1912. – 996 с.

4 Беларускі N-корпус [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : <https://bnkorus.info/korpus.html> – Дата доступу : 04.05.2021.

5 Русско-белорусский онлайн-словарь Скарнік [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : <https://www.skarnik.by> – Дата доступу : 11.04.2021.

6 Электронная энцыклапедыя [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : <http://www.slounik.org> – Дата доступу : 25.04.2021.



7 Кант, И. Весь Иммануил Кант: Критика чистого разума, Основы метафизики нравственности [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : <https://books.google.by> – Дата доступу : 06.05.2021.

*The article offers a semantic reconstruction of the token spadchyna (heritage), substantiation of its conceptual content. The evolution of meanings and value orientation of the token chosen for analysis is traced on the material of various lexicographical sources and data of the National N-corpus; established the originality of meanings in the modern use of the word and its expressive evaluation as a spiritual reflection of native speakers.*

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ